

Inimene ja mägi

Aleksander Loit

Geomeetriline kaart Tallinnast koos Tõnismäega 17. sajandil õpust. Sõjaarhiiv, Stockholm

Alljärgnev lugu* käsitleb Tuna toimetuse füüsilist baasi selle sõna kõige otsesemas mõttes, nimelt Tõnismäge. Või täpsemalt: üht monumentaalset katset kolmsada aastat tagasi mägi lihtsalt maha lihvida. Noh, kes on varem midagi sellist kuulnud? Aga alus- tagem taustast.

Tallinna vanalinn (Altstadt) asub ühel rannamadalikul Tallinna lahes, mille keskelt,

justnagu saar, kerkib Toompea 48 meetrit üle merepinna. Lõunapoole läheb Toompea üle veidi madalamaks kõrgendikuks, Tõnismäeks, mis ulatub oma tubli 30 meetrit üle merepinna. Toompea ja Tõnismägi on seega vana Tallinna kaks kõrgeimat platood. Toompeal asus juba ammu enne Eestimaa vallutamist ja Tallinna rajamist taanlaste poolt 13. sajandi algul eestlaste muinaslinnus.¹

* Artikkel põhineb – mõningate muudatustega – ettekandel “Der Mensch gegen den Berg” *Homburger Gespräche* teaduskonverentsil novembris 1987. Trükitud kogumikus “Austausch und Verbindungen in der Kunstgeschichte des Ostseeraums”. – *Homburger Gespräche* 9. Kiel, 1988, lk. 135 jj.

¹ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koostanud R. Pullat. Tallinn, 1976, lk. 14 jj.; Tallinn. Lühientsüklopeedia. Tallinn, 1979, lk. 303 jj.

Tõnismägi on saanud oma nime ühe kesk-aegse kabeli järgi, mis oli sellele mäele rajatud ja pühendatud pühak Antonius Eremiidile. Varastes saksakeelsetes allikates kandis mäge just nimetust Sankt Antoniusberg. Tõnismägi on aga üks Tallinna vanemaid asustuspäiku, kust arheoloogilised kaevamised on esile toonud muinasaegseid leide. Juba Taani ajal tekkis siia üks Tallinna vanalinna satelliitasulaid ja orduaja lõpuks oli Tõnismägi kasvanud tõeliseks Tallinna eeslinnaks. 17. sajandil laienes asula veelgi, hõlmates väljakujunenud tänavavõrgu, mille peatänav ühendas Toompead Pärnu maantee ja millele lisandusid kõrval- ja põiktänavad ning üks turuplats. 1670. aastal ehitati Tõnismäele puukirik – Kaarli kirik, mis pidi teenindama soome-estlaste kogudust väljaspool Tallinna alllinna. Selle aja asustuse arhitektuuri kohta Tõnismäel puuduvad lähemad andmed, aga tõenäoliselt koosnes hoonestik valdavalt väiksematest puumajadest.²

Seda oletust kinnitab asjaolu, et Tõnismäel elasid peamiselt eestlased, kes kuulusid linna madalamaisse sotsiaalseisse kihtidesse, nagu kandjad, voorimehed ning tänavaväli- ja sadamatöölised. Asukate arv Tõnismäel ei ole teada, aga 17. sajandi lõpu 10 000 elanikuga Tallinnas, kellest umbes 2000 asusid Toompeal ja selle eeslinnades, võiks elanike arvu Tõnismäel hinnata paarisajale.³

Teine asjaolu, mis tingis Tõnismäel kergema puuhoonestiku, oli alaline Tallinna piiramise oht vaenuliku sõjaväe poolt, mispuhul oldi sunnitud hävitama eeslinnad, et vaenlane ei saaks neid linna vallutamise katsel kasutada. Sellise kaitsestrateegia tulemusel põ-

letati ka Tõnismäe eeslinn omade poolt maha nii Liivi sõja kui ka Põhjasõja ajal – 1577. ja 1710. aastal.⁴

Tõnismäe vahetus ümbruses asusid Tallinna kodanike aiamaad. Mäel oli veel üks tähtis funktsioon: seal toimusid varasematel aegadel surma mõistetud kurjategijate hukkamised. Kui Rootsi kuningas Karl IX oma sõjakäigul poolakate vastu Eestis 1604. aastal sai Paide all suure kaotuse osaliseks, siis pidas ta selle põhjuseks reetmist Eestimaa aadlilipkonna poolt. Lipkonna pealik Reinhold von Lieven vangistati, mõisteti surma ja hukati Tõnismäel veebruaris 1605.⁵

Tõnismäe administratiivsel seisundil oli oluline tähendus neis seostes, millest tuleb juttu allpool. Vana Tallinn koosnes kolmest kaitsemüüridega üksteisest selgelt eraldatud osast. Toompeal asus Rootsi keskvalduse kohalik esindaja, Eestimaa provintsi kindralkuberner oma ametiasutustega, samuti paiknes seal Eestimaa rüütelkonna maanõukogu. Allinn (die Unterstadt) oli linnakodanike – kaupmeeste ja käsitöölise töö- ja elukohaks. Väljaspool ringmüüri asuvates eeslinnades elasid lihttöölised ja alamklass. Tõnismäe eeslinn kuulus 14. sajandi keskpaigast alates Toompea jurisdiktsiooni alla. See tähendas, et seal kehtis kohalik maaõigus ja mitte Lüübeki linnaõigus nagu Tallinna alllinnas. Sellest tulenevalt võis Tõnismäel kohut mõista Toompea linnusekohus, mitte Tallinna linnakohus, ning kõik otsused Tõnismäe kohta, millel oli tegemist Tallinna kaitsekorraldusega, tehti Eestimaa kindralkuberner või kogu Rootsi keskvalduse poolt Stockholmis.⁶

Piirid Toompea, alllinna ja eeslinnade

² Tallinn. Lühientsüklopeedia, lk. 303; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 136, 271; T. W. Greiffenhagen. Die Belagerung und Kapitulation Revels im Jahre 1710. Reval, 1910, lk. 18 jj.; Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn, 1965, lk. 219.

³ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 263 jj.; T. W. Greiffenhagen. Die Belagerung und Kapitulation Revels im Jahre 1710, lk. 7 jj.; Eesti arhitektuuri ajalugu, lk. 219; Tallinna legendid. Koostanud I. Goldman ja P. Kaldoja. Tallinn, 1985, lk. 53.

⁴ Tallinn. Tallinn, 1957, lk. 101; Tallinn. Lühientsüklopeedia, lk. 303 jj.

⁵ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised XIV sajandil. I. Tallinn, 1980, lk. 67; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 214.

⁶ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 87; K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised XIV sajandil, lk. 32; A. Perandi. Die Aufgaben und Funktionen der estländischen Generalgouvernementsregierung während der schwedischen Zeit. Katalog des estländischen Generalgouvernementsarchiv aus der schwedischen Zeit. Acta Archivi Centralis Estoniae 3-4. Kõide 1:2. Tartu, 1936, lk. 12 jj.

vahel olid alaliseks tüliobjektiks riigivõimu esindajate ja Tallinna magistraadi vahel. Alles ühenduses ulatuslike kindlustustöödega 17. sajandi lõpus õnnestus pooltel piirid kindlaks määrata selliselt, nagu need on fikseeritud ühel fortifikatsioonileitnant Samuel Waxelbergi kaardil aastast 1688. 1690. aastail said ka Tallinna eeslinnad kaardistatud.⁷ Aiamaad Tõnismäe vahetus ümbruses näivad siiski olevat olnud peamiselt Tallinna magistraadi valduses. Kroonu arvetes 1690. aastaist esineb nimelt ainult üks aiamaa, mis oli välja renditud kaupmees Hindrich Lantinghile 8 hõbetaalri eest aastas.⁸

Tõnismägi oli alati olnud üks tõsisemaid probleeme Tallinna kaitsesüsteemis. Juba sellest kaitseliinide tugevdamisest, mis võeti ette 1310. aastail, selgub, et suurimat ohtu linnale kardeti Tõnismäe poolt. Sedasama hinnangut kohtame 15. sajandi keskel, kui ehitati üks ettenihutatud paralleelmüür – parhham – linna edelapoolsele küljele. Väga selgelt ilmneb Tõnismäe tähendus Tallinna kaitsesüsteemis 15. sajandi lõpus, kui rajati Kiek in de Kōki torn ja kui Pikk Hermann ehitati kõrgemaks – oma praeguse 46,5 meetrini. Mõlemad ehitused olid otseselt tingitud kasvavast ohust linnale Tõnismäe-poolsest küljest. Seda ohtu põhjustas sõjatehnika areng – üleminek viskerelvadelt tulirelvadele. Et linna kaitsjatel oli nüüd võimalus oma suurtükke kõrgele üles seada, said nad paremini tabada Tõnismäge, mis vaenlase piiramise puhul oli hea lähtepunkt otserünnakuks linnale. Samaaegselt võimaldasid need uued kõrged tornid head ülevaadet vaenlase toi-

metamistest Tõnismäel. Neid kindlustustöid täiendati 1530. aastail veel ühe kõrge suurtükitorni ehitamisega Toompea Tõnismäe-poolsele küljele.⁹

Kõik need kaitseabinõud pandi Liivi sõja ajal tõsiselt proovile, kui venelased 1577. aastal Tallinnat piirasid, mida nüüd kaitsesid Eestimaa uued isandad, rootslased. Ootuspäraselt sai venelaste kindlustatud kantsiks Tõnismägi, kust nad piiramist juhtisid. Piiramise jooksul said kõik tornid ja müürid, mis paiknesid Tõnismäe-poolisel küljel, raskelt vigastada. Isegi Kiek in de Kōki paksud müürid ei suutnud vastu seista venelaste kahuritele, mis tulistasid Tõnismäelt. Torni lasti nii suur auk, "et sealt oleks härjapaar võinud läbi minna", nagu on seda kirjeldanud kroonik Balthasar Russow, kes ise piiramise üle elas. Russow lisab veel, et just mõned rootsi ülejooksikud olid need, kes andsid venelastele nõu ehitada oma kantsid Tõnismäele, kust nad oleksid saanud tulistada kõige nõrgemaid linna kaitserajatisi. Tallinna kaitsjatel õnnestus siiski venelaste vallutuskatsetele vastu seista ja poolteist kuud hiljem lõpetasid nad piiramise. Kui Tõnismäge pärast venelaste lahkumist lähemalt uuriti, leiti, et vaenlased olid sinna ehitanud kaks kantsi, 40 blokhausi ja mitusada kantsikorvi. Peale selle olid nad alustanud Toompea suunas kahe tunneli kaevamist.¹⁰

Üldine sõjaasjanduse, ja eriti fortifikatsioonitehnika areng seadis Rootsi valitsuse vajaduse ette riigi kaitsesüsteemi uuendada. 17. sajandi lõpus hoogustus esmajoones kindluste ehitamine. Seda põhjustas kasvav oht

⁷ A. Kivi. Saraste piiridest ning nende kaitsesest, eriti Tallinnas. Vana Tallinn. II. köide, I. vihik. Tallinn, 1937, lk. 28 jj; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 135; Waxelbergi kaarti säilitatakse Eesti Ajalooarhiivis Tartus. Tallinna eeslinnade kaardid, mis on valmistatud maamõõtja Sigismund von Stadeni poolt, leiduvad kogumikus "Stadt-Grundriss-Buch" Tallinna Linnaarhiivis.

⁸ Östersjöprovinsernas räkenskaper. Estland. Huvudbok 1690 (lk. 347), 1696 (lk. 829). Rootsi riigiarhiiv.

⁹ K. Kaplinski. Uusi andmeid Tallinna linnamüüri Tõnismäe-poolse osa kindlustamisest 15. sajandi viimasel veerandil ja 16. sajandi esimesel poolel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 24/4. Tallinn, 1975, lk. 333 jj.; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 170; R. Zobel. Tallinna linnamüür. Tallinn, 1966, lk. 75; R. Zobel. Tallinna keskaegsed kindlused. Tallinn, 1980, lk. 217; R. Kenkmaa ja G. Vilbaste. Tallinna bastionid ja haljasalad. Tallinn, 1965, lk. 15.

¹⁰ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 212; R. Zobel. Tallinna linnamüür, lk. 90; B. Russow. Chronica der Prouintz Lijfflandt. 2. Auflage. Bart, 1584. Siin edastatud kroonika eestikeelse tõlke järgi – B. Russow. Liivimaa kroonika. Stockholm, 1967, lk. 254 jj.

Venemaa ekspansiooni ees. Samal ajal olid riigi finantsid läbiviidud mõisatereduktsiooni tulemusel soodsas olukorras. Linnade kindlustustöödel lähtuti nüüd moodsast fortifikatsioonikontseptsioonist, mille oli välja arendanud prantsuse marssal Sebastian de Vauban (1633–1707). Uue kaitsesüsteemi kõige iseloomulikum joon oli see, et vanamoelised ringmüürid linnade ümber asendati mitmekordsete muldvallide süsteemiga, mille juurde kuulusid bastionid, raveliinid, reduudid ja teised tulistamispositsioonidega kaitsesüsteemid. Nii Rootsis kui ka Eestis ja Liivimaal toimus 17. sajandi viimaseil aastakümneil energiline töö linnade kaitsesüsteemide rajamisel, eriti pärast seda, kui fortifikatsioonispetsialist Erik Dahlbergh oli nimetatud Liivimaa kindralkuberneriks.

Neis kindlustöödes oli Tallinnal eriti tähelepanuväärne koht. 5. jaanuaril 1686 kinnitas kuningas Karl XI Tallinna kindluste ehitamise üldplaani, mille oli välja töötanud kindralkortermeister, hilisem Tallinna linnafoogt Paul von Essen. Plaani kohaselt pidi Tallinn saama ümbritsetud kindlustussüsteemist, mis koosnes muldvallidest, 11 suuremast bastionist ja 6 raveliinist. Seeläbi oleks ka linna areaal suurenenud kolmandiku võrra. Vajaminevad mullamassid loodeti saada osalt vallikraavi ja osalt Tõnismäe kaevandamisest.¹¹

Eelneva taustal tulebki näha 1680. aastail välja töötatud Tõnismäe mahalihvimise plaani. See ettevõtmine oli ainult üks osa suurelt kavandatud kindlustustööde plaanist, see-eest aga väga tähtis osa. Sellele osutavad ettevõtmise strateegiline tähendus, töömahu ulatus ja fakt, et asja arutati kõrgeimal otsustustasandil, s.t. kuninga ja valitsuse nõupidamistel. Küsimuse käsitus eri instantsides kulges kokkuvõtlikult järgmiselt.

1686. aasta varakevadel tegi kuningas Karl XI Tallinna asehaldurile Adolf Tungelile ülesandeks jätkata eelmisel aastal alustatud kindlustustöödega, niipea kui ilmastik seda lubab.¹² Sama aasta aprillis teatas Tungel kirjas kuningale, et töid oli uuesti alustanud selleks käsutatud sõjaväeüksus: 160 sõdurit ja kümme allosakonda allosakonda ja ohvitseri. Peale selle oli Eestimaa rüütelkond oma hiljuti peetud maapäeval otsustanud kaasa aidata kindlustustöödele “ühe jalatöölisega iga ratsateenistushobuse pealt (s.t. 15 adramaa pealt) 5 kuu jooksul”.¹³

Sama aasta sügisel saatis Tungel kuningale aruande suve jooksul tehtud kindlustustöödest, kusjuures ta konstateeris kahetsusega, et tema käsutuses olev väheene tööjõud ei võimalda tööplaani kiiremat realiseerimist. Tungel teatas veel, et üks kindlustustööde juhte, fortifikatsioonikapten Schultz oli temale üle andnud kirjaliku esildise selle ohu kohta lossile ja linnale, mida Tõnismägi võinuks endast kujutada vaenlase pealetungil. Schultzi arvamust mööda oleks seda ohtu olnud võimalik kõrvaldada, kui mõnisada meest oleksid mäe maha kaevanud ja viinud mullamassid minema. Sealjuures oleks siiski olnud vaja ette jäänud majad maha võtta ja peavarjuta jäänud oleksid pidanud muretseda endale uue eluaseme. Schultz arvas siiski, et lammutatavate majade elanikud ei peaks kandma suuremat kahju, sest kõnealused hooned on enamasti üsna lagunened ja väheväärtuslikud.¹⁴

Nagu ülal tähendatud, oli Tõnismäe pikki aegu peetud tõsiseks ohuks Tallinna kaitsmisel, sest ta oli suurepärane lähtepunkt vaenlase rünnakuks. Seda ohtu oli püütud pareerida kaitseseadeldiste tugevdamisega just Tõnismäe-poolsel küljel. Fortifikatsioo-

¹¹ S. Mäeväli. Ehitus- ja kunstimälestusi Tallinnas. 2. täiendatud trükk. Tallinn, 1976, lk. 38 jj; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 218 jj, 297; Eesti arhitektuuri ajalugu, lk. 216; R. Zobel. Tallinna linnamüür, lk. 93 jj; T. W. Greiffenhagen. Die Belagerung und Kapitulation Revels im Jahre 1710, lk. 27; R. Kenkmaa ja G. Vilbaste. Tallinna bastionid ja haljasalad, lk. 25 jj.

¹² Karl XI Tallinna asehaldurile A. Tungelile 16.2. ja 26.3. 1686. Livonica II:319. Rootsi riigiarhiiv.

¹³ Tallinna asehaldur A. Tungel Karl XI-le 26.4.1686; Landtagsschluss 13.4.1686. Livonica II:24. Rootsi riigiarhiiv.

¹⁴ Tallinna asehaldur A. Tungel Karl XI-le 27.8.1686. Livonica II:24. Rootsi riigiarhiiv.

nikapten Schultzi radikaalses ettepanekus kohtame aga esimest korda mõtet tõrjuda ohtu Tõnismäe poolt sellega, et mägi lihtsalt maha võtta.

Mõte leidis Stockholmis heakskiitu. Probleemiks kujunes aga vajaliku tööjõu leidmine. Kust oleks saanud võtta töömehi, kes oleksid hakkama saanud sellise hiigelettevõtmisega? Määrata mõnisada meest seda tööd tegema, nagu oli kapten Schultzi ettepanek, ei olnud ilmselt piisav. Tallinna kindlustustöödel töötas juba üks suurem sõjaväeline kontingent, muuseas hulk sinna komandeeritud sõdureid Soomest. Samuti olid nii Tallinna linn kui ka Eestimaa rüütelkond assigneeritud raha ja töölisi linna kindlustustöödele, mistõttu ei olnud kohane neilt rohkem välja pressida.

Eestimaa asehalduri Tungeli ülalnimetatud raport Karl XI-le oli ilmselt aluseks kuninga pöördumisele Eestimaa reduktsioonikomisjoni poole, milles ta tunneb muret Tõnismäe ohtlikkuse pärast Tallinna kaitsesele ja peab vajalikuks mägi maha võtta. Komisjon sai ülesandeks tõstatada küsimus peatselt koguneval rüütelkonna maapäeval ja püüda mõjutada mõisnikke, et nende talupojad saaksid rakendatud Tõnismäe mahalammutamisel – mida varem seda parem.¹⁵

Karl XI pöördumine Eestimaa reduktsioonikomisjoni poole Tallinna kindlustamise küsimuses on veidi ootamatu ja väärib tähelepanu. Komisjon oli ametisse määratud 1685. aastal ja, nagu nimest selgub, oli tema ülesandeks läänistatud kroonumõisate tagastamine riigile. Seletust tuleb ilmselt otsida asjaolus, et sel ajal, kui reduktsioonikomisjon töötas Eestis, oli kindralkuberneri ametikoht vakantne, mistõttu tal tuli täita ka mõningaid teisi ülesandeid. Otsus reduktsioonitöö kõrgperioodil Tallinna kindralkuberneri ametisse mitte nimetada oli aga tõenäoliselt ka kuninga poolt taktikaline samm. Niiviisi sai vältida pöördumisi ja proteste

Eestimaa aadli poolt nii tundlikul teemal nagu mõisate tagasivõtmine – komisjonil oli nimelt keelatud igasugune suhtlemine rüütelkonna kui korporatsiooniga, seda võisid teha ainult üksikud mõisahärrad.

Samal ajal sai komisjon kõrge staatuse: ta toimis kui kindralkuberneri asetäitja, mis oli vajalik kontaktides rüütelkonnaga teistes küsimustes peale mõisate reduktsiooni. Seejuures oli komisjoni tegelik juht üks kõige silmapaistvamaid Eestimaa aadlimehi Hans Heinrich von Tiesenhausen. See asjaolu ühelt poolt asetask rüütelkonna teatava surve alla, aga samaaegselt andis näilise pildi Eestimaa aadli osalemisest reduktsiooni läbiviimisel. Selles mõttes oli olukord Eestimaal veidi erinev Liivimaast, mis on vähemalt osaliselt seletatav traditsioonilise vahetegemisega nende kahe provintsi vahel, kui Eestimaad käsitati lepinguliselt Rootsi alla tulnud alana (per pacta), kuna Liivimaa oli vallutatud provints (de iure belli).¹⁶

Niiviisi sai Eestimaa reduktsioonikomisjonist see kohalik instants, kelle vastutusse jäi Tõnismäe likvideerimisotsuse täidesaattamine: ta pidi mobiliseerima tööjõu, organiseerima tööprotsessi ja pidama järelevalvet kõige toimuva üle. Komisjon kutsus nüüd rüütelkonda üles laskma oma talupoegi Tõnismäe mahavõtmisele kaasa aidata. Konkreetne ettepanek oli, et veel üks jalamees iga 15 adramaa kohta – lisaks juba varem valliehitustöödeks lubatud jalatöölisele – oleks saadetud tööle Tõnismäele viieks kuuks kahe aasta jooksul. Peale selle pidid kõik talupojad, kes talvekuudel olid mõisnike poolt kaubatransportijateks Tallinna saadetud, vedama ühe koorma Tõnismäe mulda fortifikatsioonijuhtkonna poolt kättenäidatud kohta. Viimaste hooleks jäi ka, et külmunud maa sai eelnevalt kohevaks hakitud, nii et talupojad saaksid oma veod teha ülevõlgse ajaraiskamiseta. Mõisaametnikud pidid valvama selle järele, et talupojad oma

¹⁵ Karl XI Eestimaa reduktsioonikomisjonile 21.9.1686. Eestimaa reduktsioonikomisjoni arhiiv. E:1. Rootsi riigiarhiiv.

¹⁶ A. Loit. Kampen om feodälräntan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. I. Uppsala, 1975, lk. 115 jj., 129 jj.

töökohustust Tõnismäel tõesti täidaksid.¹⁷

Reduktsioonikomisjoni esialgne ettekirjutus ei leidnud positiivset vastuvõttu rüütelkonna poolt, kes hoopiski ei tahtnud nõustuda mingi kindlaksmääratud tööliste arvuga teatud ajalõikudel. Ometigi ei võinud abiandmisest täielikult keelduda, eriti kui küsimuses oli ka aadli enda julgeolek. Rüütelkond tegi seepärast omapoolse ettepaneku, mis oli ülesehituselt hoopis teist laadi. Nimelt lubati Tõnismäelt ära vedada 60 koormat mulda iga 15 adramaa kohta.

Reduktsioonikomisjon aktsepteeris vastuettepaneku uut ülesehitust, leidis aga, et pakutav kvantiteet oli liiga vähene, ja nõudis vähemalt 100 koormat iga 15 adramaalt. Rüütelkond püüdis igati püsida oma esialgse pakkumise juures, aga oli sunnitud lõpuks siiski vastu võtma reduktsioonikomisjoni ettepaneku. Komisjon informeeris kuningat kokkuleppes rüütelkonnaga triumfeerivalt, kusjuures ta aga targu vaikis oma esialgsest nõudmisest, mis oleks olnud kroonule hoopis tulusam.¹⁸

Selles seoses äratav imestust üks asjaolu, nimelt see, et Rootsi riigivõimud olid tööjõuprobleemi lahendamisel nii sõltuvad Eestimaa rüütelkonna nõusolekust. Nii keskvalitsus Stockholmis kui ka kohalik reduktsioonikomisjon ei näinud olevat arvestanud sellega, et läbirääkimiste ajal rüütelkonnaga oli suur hulk mõisaid riigile juba tagastatud ja paljud ootasid lähemal ajal otsust – ühtekokku sai üle poole Eestimaa mõisatest redutseeritud. See tähendas aga ka, et need mõisad olid nüüd kroonu otseses käsutuses, kust oleks olnud lihtne administratiivkorras talupoegi Tõnismäele komandeerida. Rüütel-

konna nõusolekut oleks sel juhul vaja läinud ainult reduktsioonist vabastatud aadlimõisate kohta. Ei ole teada, miks jäi see aspekt ametivõimudel tähele panemata, samal ajal kui nad olid üliagarad riigile tagastatud mõisate majanduslikku potentsiaali kohe ära kasutama. Tõenäoliselt oli baltisaksa aadli traditsiooniline võimupositsioon ikka veel nii tugev, et sellega pidi arvestama ka alles arenev Rootsi absolutistlik monarhia.¹⁹

Nii või teisiti oli tööjõud Tõnismäe mahavõtmiseks nüüd mingis ulatuses käepärast ja töö organiseerimine võis alata. Tallinna asehaldur Tungel saatis ametliku teate üle kogu maa ja käskis mõisnikel oma talupojad tööks Tõnismäel ette valmistada. Muuseas pidid nad varustama oma reed küljelaudadega, et koormad saaksid suuremad. Linnas pidi Tungel hoolitsema selle eest, et hooned, mis takistasid Tõnismäe mahavõtmist, saaksid kohe lammutatud.²⁰

Töömahu üldine arvestus lähtus ratsateenistuskohustusest, kusjuures 1 ratsateenistushobune munsterdati 15 adramaa kohta. Kuna Eestimaal loendati ühtekokku umbes 350 ratsateenistushobust ja kuna rüütelkond oli heaks kiitnud 100 koormat hobuse pealt, siis pidid tööle saadetud talupojad arvestuse kohaselt Tõnismäelt ära viima umbes 35 000 koormat mulda. Kui suurest tööpanusest oleks aga piisanud, et kogu mäg maha võtta? Just sellele küsimusele tahtis Karl XI saada vastust.²¹

Selleks, et anda kuningale ammendavat vastust, võttis Eestimaa reduktsioonikomisjon küsimuse lähema vaatluse alla. Sealjuures sai fortifikatsioonikapten Andreas Schultz korralduse teha arvestus Tõnismäe täpse suu-

¹⁷ Eestimaa reduktsioonikomisjon Eestimaa rüütelkonnale 4.10.1686. Eestimaa reduktsioonikomisjoni arhiiv. B II:1. Rootsi riigiarhiiv.

¹⁸ Eestimaa reduktsioonikomisjoni protokoll 07.10.1686 ja Eestimaa reduktsioonikomisjon Karl XI-le 7.10.1686. Eestimaa reduktsioonikomisjoni arhiiv A:2 ja B II:1. Rootsi riigiarhiiv; Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse protokoll 07.10.1686. Tallinna asehalduri A. Tungeli kirja lisa Karl XI-le 07.10.1686. Livonica II:24. Rootsi riigiarhiiv.

¹⁹ A. Loit. Kampen om feodalröntan, lk. 136 jj, 162 ja 170 jj.

²⁰ Eestimaa reduktsioonikomisjon Tallinna asehaldurile A. Tungelile 08.10.1686 ja 26.10.1686. Eestimaa reduktsioonikomisjoni arhiiv B II:1. Rootsi riigiarhiiv.

²¹ Karl XI Eestimaa reduktsioonikomisjonile 15.11.1686. Eestimaa reduktsioonikomisjoni arhiiv E:1. Rootsi riigiarhiiv.

ruse kohta ja parema selguse saamiseks valmistada kaart, kuhu arvestus oleks ülevaatlilikult sisse kantud. Kaardi tahtis reduktsioonikomisjon koos kirjaga saata Karl XI-le, aga kapten Schultz keeldus kaarti välja andmast, väites, et selle tohib ta anda ainult kindral-kortermeister Erik Dahlberghile. Komisjon pidi sellega leppima, lootes, et Dahlbergh ise edastab kaardi kuningale. Kaarti pole Rootsi arhiividest leitud.

Schultzi arvestuse kohaselt oli Tõnismäe kogumassi suuruseks 14 754 "kuupruutu"; totaalse töömahu vajadusest lähtudes oleks siia tulnud lisada veel see Schultzi poolt täpsustamata mullamass, mis tuli välja kaevata uue raveliini kraavi ehitamisel Toompea ja Tõnismäe vahele. Kuna üks kuupruut võrdus 177 1/3 Rootsi tündriga, siis oleks Tõnismäe üldmaht võrdunud 2 616 376 tündriga. Kui kõrvutada seda ruumala Eestimaa rüütelkonna poolt assigneeritud tööjõuga Tõnismäe mahavõtmiseks, siis oleks tööga valmis saanud 37 ja poole aasta pärast. Tegelikult andis see arvestus ainult minimaalarvud. Mäe mullamassid olid nimelt kõvasti kokku pressitud ja nende töötlemisel oleks muld sõreenenud, mistõttu mäe kogumaht oleks oluliselt suurenenud ja järelikult oleks ka töö lõpetamiseks kuluv aeg vastavalt pikenenud. Kolm kuud pärast tööde algust, 1. veebruaril 1687 oli Tõnismäelt ära veetud ainult 15 800 koorimat mulda.²²

Tõnismäe asja organiseerimine oli Eestimaa reduktsioonikomisjoni lisaülesanne, mis veebruariks 1687 oli täidetud: rüütelkonnapoolne tööjõu assignatsioon oli saavutatud, kohalik fortifikatsiooniamet oli käivitatud tegeliku töö kavandamiseks, ettevalmistamiseks ja juhtimiseks ning talupojad olid alustanud Tõnismäe äravedamist. Sealpeale ei olnud reduktsioonikomisjonil enam Tõnismäe asjaga tegemist. Kui komisjon oktoobris 1688 lõpetas oma töö Eestis, määrati mitu ametiasutust Stockholmis komisjoni tööd

kontrollima. Komisjoni tegevuse Tõnismäe mahavõtmise organiseerimisel pidi kuninglik majesteet ("Kunigl. M:t", s.t. kuningas koos valitsusega) ise läbi vaatama.²³ Mingit sellekohast dokumenti asjakohastes arhiivifondides ei leidu.

Töid Tõnismäel asus nüüd juhtima asehaldur Tungel. Pettunud töö aeglasest edemisest, püüdis ta tegevust mitmeti ratsionaliseerida. Suvekuudel, kui põllutöö oli täies hoos, ei tahtnud mõisahärrad lubada talupoegi, hobuseid ja veokeid töödele Tallinna. Tungel tegi siis ettepaneku, et linnas oleks ehitatud suurem hulk hobukärusid ja samaaegselt oleks kroonumõisates peetud üht kindlat kontingenti tööhobuseid, mis oleks võimaldanud talupoegadel terve suve jooksul Tõnismäel töötada. Sel moel oleks ühe päeva jooksul suudetud rohkem korda saata kui nüüd terve kuu jooksul.²⁴

Tungeli ühe teise ettepaneku kohaselt oleks komandeeritud 500 sõdurit terveks suveks Tõnismäele tööle. Nende ülalpidamine oleks läinud maksma 15 828 hõbetaalrit, see summa pidi tasutama rüütelkonna poolt. Alternatiivselt oleks rüütelkonna kanda jäänud iga 15 adramaa kohta ühe tööliste pidamine Tõnismäe töödel koos hobuse ja veokiga kuue kuu jooksul.

Tungeli ettepanekud esitati läbivaatamiseks Liivimaa kindralkubernerile ja fortifikatsiooniekspertidele Eric Dahlberghile, kes kohe välistas sõdurite kasutamise Tõnismäel. Mulla vedamine käsikärudega pikkade vahemaa-de taha oleks olnud sõduritele liiga raske ja seepärast oleks jõutud vähe korda saata. Talupoegade töö oleks kindlasti olnud palju tulemuslikum ja pealegi odavam, kuna sõdurid oleks pidanud tooma Soomest, koos kõigi nende kulude ja ebameeldivustega, mis see oleks endaga kaasa toonud. Talupoegade töö efektiivsuse eelduseks oli aga see, et head hobused ja tööliised olid õigel ajal kohal ja et ettenähtud tööpanus sai tehtud. Dahlbergh

²² "Ausrechnung von Fortifikationshauptmann Andreas Schultz 4.2.1687". Eestimaa reduktsioonikomisjoni kirja lisa Karl XI-le 04.02.1687. Eestimaa reduktsioonikomisjoni arhiiv. B II:1. Rootsi riigiarhiiv.

²³ A. Loit. *Kampen om feodalrätten*, lk. 180.

²⁴ Tallinna asehaldur A. Tungel Karl XI-le 5.2.1687. *Livonica* II:24. Rootsi riigiarhiiv.

ütles enda olevat teadlik, et suuremate tööde puhul tekib normeeritud kohustuste täitmisel tihti puudujääke.²⁵

See ettepanek, mille Tungel esitas rüütelkonna maapäevale juulis 1687, järgis täielikult Dahlberghi seisukohta, s.t. talupoegade tööjõu kasutamist Tõnismäe töödel. Ettepanek leidis aga ägedat vastuseisu maapäeval, kus eriti tõsteti esile seda, et talupoegadel on liiga vähe hobuseid ja nad peaksid laenama hobuseid mõisatest, kus neid aga on hädasti vaja suvistel põllutöödel. Pealegi poleks hobused raskele tööle kuue kuu jooksul vastu pidanud, sest eriti Tallinnas ja selle läheduses oli hobusetoidust suur puudus. Ka talupoegadel oleks raskeks läinud päeviti teha väsitavat tööd ja öösiti valvata hobuseid. Selle asemel tegi rüütelkond vastupakkumise – et kahe talve jooksul oleks Tõnismäelt ära veetud 100 koorma mulda iga 15 adramaa kohta. Veel taotles aadel, et ta talupoegadel võimaldataks kiiresti oma veod Tõnismäel ära teha ja neid ilmaaegu linnas kinni ei peetaks.²⁶

Karl XI kiitis maapäeva vastuettepaneku heaks, tõenäoliselt sel põhjusel, et rüütelkond oli samal maapäeval otsustanud majanduslikult toetada mõningaid teisi Tallinna kindlustustöid. Kuninga heakskiidul oli siiski varutingimus, et kui aadli poolt pakutud töömahust ei jätku, tuleks seda hiljem suurendada.²⁷

Ülalkirjeldatu võiks olla näiteks, kuidas pidevalt toimuvad läbirääkimised Rootsi riigivõimude ja Eestimaa rüütelkonna vahel Tõnismäe mahavõtmise üle õieti toimusid. Neist selgub ka rüütelkonna pealiin läbirääkimistel – ei mingit pidevalt töötavat talu-

poegade kontingenti Tõnismäe töödele ja ei mingit tööd suvekuudel! Seda liini suutis rüütelkond säilitada, seevastu ei saanud aadel aga täiesti keelduda majanduslikust panusest Tallinna kindlustustöösse. Talupoegade saatmine Tõnismäe töödele jätkus kuni Põhjasõja alguseni kokkulepitud normi kohaselt: 100 mullakoorma äravedamine igal talvel 15 adramaa kohta. Vahetevahel taotles rüütelkond normi alandamist kas “prii-aastate” või töömahu üldise vähendamise näol; esimest ei õnnestunud saavutada, teist vaid üksikuil aastail. Ka kaebas rüütelkond, et Tallinna kindlustustööde juhid nõudsid tihti talupoegadelt suuremat tööpanust, kui oli kokku lepitud.²⁸

Pärast Põhjasõja puhkemist seiskusid tööd Tõnismäel, aga linnas jätkusid kindlustustööd seda intensiivsemalt. Nüüd ilmnes ka, et hoonestik Tõnismäel ja selle lähemas ümbruses oli suureks ohuks Tallinna kaitsmisel Vene vägede vastu. Kindlustustööde juhid tahtsid seepärast maha lammutada kogu eeslinnade hoonestiku, mis oli lähemal kui 320 meetrit linna kindlustusvööndist. Tallinna rae protesti peale seda vahemaad veidi vähendati. Kui aga 1710. aasta augustis Vene vägi lähenes Tallinnale, ei aidanud enam mingid protestid. Suurem osa eeslinnadest põletati Rootsi sõdurite poolt maha. Tõnismäel langes ka Kaarli kirik leekide ohvriks.²⁹

Tõnismäe mahakiskumine oli kestnud üle kümne aasta. Mis oli selle ettevõtmise tegelik tulemus? Täpset vastust ei saa anda. Mingeid tolleaegseid lõppraporteid ega töötulemuste kokkuvõtteid pole olnud võimalik leida. Samuti ei leidu kaarte ega joo-

²⁵ Tallinna asehaldur A. Tungel Karl XI-le 26.3.1687 koos lisadega. *Livonica* II:24. Rootsi riigiarhiiv.

²⁶ Eestimaa rüütelkonna “Landtagsschluss” 6.7.1687, lisana Karl XI kirja juures Tallinna asehaldurile A. Tungelile 12.9.1687. *Livonica* II:319. Rootsi riigiarhiiv.

²⁷ Karl XI Tallinna asehaldur A. Tungelile 12.9.1687. *Livonica* II:319. Rootsi riigiarhiiv.

²⁸ Tallinna asehaldur A. Tungel “Estlands Landrat und Ritterschaft” ile” 29.6.1689, “Estlands Landrat” Tallinna asehaldurile A. Tungelile 8.7.1689, Tallinna asehaldur A. Tungel Karl XI-le 11.7.1689. – kõik kirjad *Livonica* II:24. Rootsi riigiarhiiv; “Landtagsschlüsse der estländischen Ritterschaft” 1690, 1691, 1693, 1696, 1697 ja 1699. *Livonica* II: 14, 65 ja 300. Rootsi riigiarhiiv.

²⁹ T. W. Greiffenhagen. Die Belagerung und Kapitulation Revels im Jahre 1710, lk. 48 jj.; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, lk. 272.

niseid Tõnismäel kordasaadetud tööde kohta.³⁰ Tollal kehtinud raamatupidamissüsteemi juurde käis, et kulutatud raha ja materjal said ülitäpselt dokumenteeritud, mitte aga talupoegade tasuta tööpanus.

Jääb üle vaid püüda arutleda mõeldava vastuse suunas. Üks üsnagi umbkaudne arvestus võiks lähtuda fortifikatsioonikapten Schultzi takseeringust 1687. aastal, et kui vedada ühe aasta jooksul ära 100 koormat mulda 15 adramaa kohta – selle hulga oli Eestimaa rüütelkond heaks kiitnud –, siis oleks Tõnismägi 37 poole aasta pärast olnud maha võetud. Tööd mäel kestsid 1687. aastast 1700. aastani, võib-olla ka 1701. aastani, seega 14–15 aastat ehk 40% arvestatud ajast. Niiviisi arvestades jõuame tulemuseni, et 2/5 Tõnismäest sai tõesti ära veetud. See hulk tundub aga liiga suur ja on seda kindlasti ka tegelikkuses. Niisugust oletust toetab kaks tähtsat asjaolu. Esiteks, nagu juba Schultz tähendas, oli mäelt äraveetava koheva mulla ruumala tunduvalt suurem kui kompaktse mäe maht, mis oli tööhulga algse arvestuse aluseks. Teiseks, on selgeid tõendeid selle kohta, et tegelikult tehtud töö hulk ei vastanud kaugeltki arvestatud tööpanusele. Pealegi õnnestus Eestimaa rüütelkonnal mitmel aastal alandada 100 koorma normi. Kõiki neid asjaolusid arvesse võttes oleks realistlik arvestada, et rootsiaegsete kindlustustööde tulemusel võeti Tõnismäest maha vaevalt rohkem kui 1/5.

Suurejooneliselt kavandatud Tõnismäe

projekti ei viidud seega kunagi lõpule. Ka vaatamata hilisematele lihvimistele seisab mägi ikka alles, küll veidi kүүrus ja kühmas aga ta on siiski paigal. Nii jäi mägi lõpuks ikkagi peale ja sellega on ka Tuna tulevik kindlustatud igaveseks ajaks.

* * *

Ülaljutustatud tõsilugu oleks justnagu inspireerinud maailmakuulsat popmuusikut Bob Dylanit ühe tema nüüd juba klassikaks kujunenud ballaadi loomisel:

How many years can a mountain exist?

And the answer my friend –

The answer is blowing in the wind...

³⁰ Rootsi riigiarhiivi fondid “Estländska generalguvernementets kamerala arkiv” ja “Östersjöprovinsernas räkenskaper” sisaldavad muu hulgas Eestimaa kindralkubermangu pearaamatuid (“Hauptbücher”) koos lisadega ja mitmeid muid arveldusraamatuid. Rootsi sõjaarhiivi fondis “Militäräkenskaper” leidub “Journale über die Fortifikationsarbeiten am Revaler Schloss von 1686–1689”. Eesti Ajalooarhiivis Tartus säilib Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiiv (fond 1), kus on mitut laadi arveldusraamatuid, nimestikke ja munsterrolle. Tallinna Linnaarhiiv sisaldab ka hulgaliselt kirju, arveldusi, kaarte ja joonestusi, mis kõik koos ülnimetatud allikmaterjaliga kajastavad Tallinnas tehtud kindlustustöid 17. sajandi lõpus. Vt. ka: G. Hansen. Katalog des Revaler Stadtarchivs. Tallinn, 1924.